

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/141289>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

De organisatie van de bezetting

Onder redactie van Henk Flap en Wil Arts

De organisatie van de bezetting is de boekaflevering 1997 behorende bij het tijdschrift *Mens & Maatschappij* jaargang 72.

NUGI 641

ISBN 90 5356 255 9

© Amsterdam University Press, Amsterdam. 1997

Inhoud

Wil Arts en Henk Flap De organisatie van de bezetting: ter inleiding	-
J.C.H. Blom Exploitatie en nazificatie De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945	17
Henk Flap, Kathy Geurts en Wout Ultee De jodenvervolgung in lokaal perspectief	31
Wout Ultee en Ruud Luijkx De schaduw van een hand Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943	55
Paul E. Werkman 'Vi coactus': het CNV in het eerste jaar van de Duitse bezetting	77
Stefan Louwers De nazificering van vrouwenorganisaties in Nederland	99
Hein A.M. Klemann De economische exploitatie van Nederland door de bezetter	117
Marnix Croes <i>Sicherheitspolizei</i> en <i>Sicherheitsdienst</i> in Nederland Straf georganiseerd of een gedecentraliseerd apparaat?	139
C. J. Lammers Collaboratie en verzet in Duitse en Japanse interneringskampen	157
Personalia	180

De schaduw van een hand

Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943

Wout Ultee en Ruud Luijkx

*'Er zijn toen dingen gebeurd die de hand ook nu nog, tien jaar later, aarzelt neer te schrijven.
En toch dient het te worden vastgelegd.'*

Abel J. Herzberg in 1950 over de zelfmoord van joden in Nederland in mei 1940

Probleemstelling

Begin april 1933 verordende de Duitse overheid dat alleen ariërs de Duitse overheid mochten dienen en in september 1935 verbood ze huwelijken tussen Duitsbloedigen en joden. Midden april 1933 legde ze vast wie geen ariër was en in november 1935 wie jood. Daarna nam ze vele maatregelen die joden troffen. Volgens Hilberg (1961 en 1985, p.53) vaardigden de Duitse machthebbers in elk door hen bezet gebied in dezelfde opeenvolging bevelen uit: eerst werd bepaald wie jood was, dan begon de onteigening van joods bezit, daarna de ruimtelijke samenballing der joden, en ten slotte werden de joden gedood.

Hilbergs stelling dat de vernietiging van de Europese joden tijdens de Tweede Wereldoorlog eindpunt was van een proces met een vaste volgorde, leidt tot meerdere vragen. Ze betreffen het aantal fasen (Betz, 1988), hun omschrijving (was het verbod op gemengde huwelijken de eerste stap binnen de fase van jodenwijken en -kampen?) en de mate waarin de bepalingen die een fase markeren hun doel bereikten (Blom, 1987). Omdat Hilbergs stelling maatregelen van overheden betreft, kunnen vragen over de mensen op wie regels van toepassing zijn, echter alras verkeerd gesteld raken. Behalve dat personen zich schikken in of zich verzetten tegen reeds afgekondigde maatregelen, lopen ze vooruit op nog door de overheid te nemen besluiten of wachten ze die af. Deze bijdrage handelt over verschijnselen die neerkomen op de gevolgen van toekomstverwachtingen.

We bestuderen het huwen tussen joden en niet-joden in Nederland voor de bezetter dat in maart 1942 verbood. Trouwden mensen zolang en omdat het nog kon, of ontweken ongehuwde gojim mogelijke moeilijkheden door minder met joden om te gaan? We gaan tevens na welke in Nederland wonende joden het leed dat hen zou worden berokkend vermeden door zelfmoord te plegen. Hoeveel joden sloegen de hand aan zichzelf toen Nederland zich overgaf? Nam de zelfdoding ook toe toen joden werden gedeporteerd? En leken de joden die zich in 1942 en 1943 het leven benamen op degenen die dat in 1940 deden?

Het belang van deze vragen strekt verder dan meer kennis over Nederland in oorlogstijd. Ten eerste vormen ze een variatie op het thema organisatie. Nederland is een staat, een staat is een organisatie, en toen Nederland door Duitsland werd bezet, kreeg het een leiding die Nederland anders wilde organiseren. Volgens Lammers (1993, p.9) lukt organiseren van bovenaf nooit volledig, en komt dit onder meer doordat organiseren van bovenaf altijd organiseren van onderop oproept. Duitsland toonde in mei 1940 zijn militair overwicht en liet met de bommen op Rotterdam blijken in welke mate het bereid was geweld tegen Nederlanders te gebruiken. De Nederlandse pers had bovendien uitgebreid bericht over de maatregelen die Duitsland tegen de joden aldaar had genomen. Wat deden Nederlanders nadat militair verzet mislukte? Welke vormen van organiseren van onderop ontstonden toen? In onderhavige bijdrage gaan we na in hoeverre bepaalde mensen bepaalde maatregelen vóór trachtten te zijn. Het repertoire aan 'tactieken van onderop' is uitgebreider dan de opsomming van Lammers (1993, p.105) doet vermoeden.

Met onze vragen dragen we ten tweede bij aan de theorievorming in de sociologie. De vraag over gemengde huwelijken is belangrijk voor Beckers (1968) theorie over de wettelijke belemmeringen die mensen ondervinden, terwijl de vraag over zelfdoding kan leiden tot verbeteringen van Durkheims theorie. Onze verklaringen van gemengd huwen en zelfdoding beroepen zich op toekomstverwachtingen. Ze doen dat omdat algemene gedragstheorieën op deze factor teruggrijpen (Homans, 1974) en wegens een boeiende gedachte van Herzberg (1950, p.15). Naar aanleiding van de zelfdodingen onder joden in Nederland in mei 1940 stelde hij dat het nationaal-socialisme moet worden vervloekt juist omdat onder zijn aanhangers geen hand valt aan te wijzen die deze zelfmoorden heeft bewerkt. De automatiek van dit systeem zou zodanig zijn dat daarvoor geen hand nodig was. De schaduw van een hand was genoeg.

Nam gemengd huwen toe of af voor het werd verboden?

Het *Statistische Amt* van Frankfort aan de Main wees er in 1937 op dat tussen 1931 en 1936 het aantal joods-gojse huwelijken van 73 naar zes daalde. In 1933 bedroeg dit aantal echter 81. Dit hoge getal zou een gevolg zijn van het besluit van de huwenden om het verbod op deze huwelijken voor te zijn. Het komt ons evenwel voor dat deze verklaring rammelt. Zo stroken de aantallen van 40 voor 1934 en 20 voor 1935 niet met de hypothese dat net voorafgaand aan de afkondiging van een wet die trouwen tussen joden en ariërs verbiedt, het aantal joods-gojse huwelijkssluitingen toeneemt. Daarnaast kunnen mensen niet alleen een verbod op nieuwe joods-gojse huwelijken verwachten, maar tevens maatregelen tegen personen in bestaande. Als mensen dat bevroeden en uit voorzorg handelen, neemt het aantal joods-gojse huwelijken af voor ze worden verboden. Deze hypothese, die rekening houdt met de vermoedens van mensen over het verre vershiet, weerspreekt de hypothese die ervan uitgaat dat mensen alleen verwachtingen voor de nabije toekomst koesteren.

Een herinnering aan bezet Nederland staft de *nu-kan-het-nog-hypothese*. Van der Beugel, de in 1918 geboren staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het laatste kabinet-Drees,

trouwde op 26 november 1940. Naar zijn zeggen (Van Genderen Stort, 1993, p.62) was die dag een van de laatste mogelijkheden om te huwen: 'De Neurenberger wetten zouden per december ook in Nederland van kracht worden, hetgeen betekende dat vanaf dat moment geen gemengde huwelijken meer mochten worden gesloten. Een huwelijk met kinderen gaf mij de bescherming tegen een mogelijke deportatie'.

De Jong (1969-1991, V, p.1071) noemt cijfers (geen bronvermelding) die de *later-toch-straf-hypothese* schragen. In de tweede week van maart 1942 werden in Amsterdam 11 joods-gojs huwelijken gesloten en in de derde 22. Deze stijgende aantallen vormden de aanleiding voor een bericht in *Het Joodsche Weekblad* van 27 maart 1942: 'Naar ons door de betrokken Duitse autoriteiten wordt medegedeeld, is aan joden het huwen en de buitenechtelijke geslachtelijke omgang met niet-joden verboden'. In de tweede week van maart waren volgens De Jong overigens 74 huwelijken gesloten waarbij joden waren betrokken en in de derde 283. De Jong stelt dan ook terecht dat het aantal huwelijken tussen joden en niet-joden als percentage van het totale aantal huwelijken waarbij joden waren betrokken, van vijftien naar acht daalde.

Tabel 1 betreft de mate waarin alle in Nederland tussen 1936 en 1943 gesloten huwelijken leden van een israëlitisch kerkgenootschap en mensen van andere gezindten met elkaar verbonden. De cijfers zijn uitgesplitst naar de grootte van de gemeente waar ze plaats hadden. Dat gebeurde om hypothesen strenger te toetsen.¹ Als een stelling opgaat, doet ze dat voor een land én de delen ervan. Daarnaast wilden we nagaan of de mensen in grotere gemeenten eerder vooruitliepen op maatregelen van de bezetter. Ten slotte deden we aldus niet alsof mensen door heel Nederland heen hun wederhelft vonden. Gezien de mate waarin mensen iemand uit hun woonplaats huwen, is de 'huwelijksmarkt' veeleer een gemeente. We berekenden niet, zoals De Jong, het aantal joods-gojs huwelijken als percentage van alle huwelijken waarbij joden betrokken waren. Als bruid en bruidegom veelal uit één plaats komen, vormt de gelegenheid om iemand te ontmoeten een belangrijke factor bij het sluiten van een huwelijk en hebben joden uit een gemeente met een lager percentage joodse inwoners sowieso meer kans om gemengd te huwen. De Nederlandse steden verschilden in dit opzicht ook sterk: Amsterdam telde 9% israëlieten, Den Haag 2, Rotterdam 1, en overig Nederland 0,5% (Rijksinspectie, 1942, pp.22-23). Een goede maat dient daarvoor ongevoelig te zijn.

Daarom lezen we in tabel 1 de mate waarin de in een plaats gesloten huwelijken joods-gojs zijn, af aan de natuurlijke logaritme van de odds ratio voor een tabel waarin het al dan niet israëlitisch zijn van de bruidegom is gekruist tegen het al dan niet israëlitisch zijn van de bruid (vgl. Ultee en Luijkx, 1996). Als er a joods-joodse huwelijken zijn, b huwelijken van een joodse man met een niet-joodse vrouw, c huwelijken van een goj met een jodin en d gojs-gojs huwelijken, dan is de odds ratio $(a/b)/(c/d)$. Des te lager de log odds ratio wordt, des te *sterker* is de mate waarin joden en gojim met elkaar trouwen.

Tabel 1 toont dat hoe meer inwoners een stad heeft, des te groter de kans op gemengd huwen is. We zien dat bijna altijd wanneer we de log odds ratio's voor Amsterdam (Nederlands grootste stad) vergelijken met die voor Rotterdam (de tweede stad) en Den Haag (de derde), en ook vaak als we de overige gemeenten van Nederland opdelen naar hun inwonertal. Verder blijkt weinig van een vooroorlogse trend naar meer joods-gojs huwelijken. De

Tabel 1 De mate waarin joden en niet joden met elkaar huwen in Nederland in 1936-1943 naar gemeente en gemeentegrootte; log odds ratio's (hoe lager de log odds ratio, hoe meer joods-gojsse huwelijken)

	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Heel Nederland	7,7	7,2	7,2	7,2	7,2	8,1	11,0	12,9
Amsterdam	6,1	5,4	5,5	5,6	5,6	6,6	9,3	12,0
Rotterdam	6,1	5,8	6,1	5,7	6,1	6,4	10,3	∞
Den Haag	7,2	6,8	6,4	6,9	6,7	7,3	11,1	∞
Rest Nederland	9,7	9,1	9,2	8,8	8,6	9,5	12,4	13,4
Overige gemeenten > 100.000 inwoners	8,7	8,9	7,4	7,2	7,6	8,8	11,8	∞
Gemeenten 50-100.000 inwoners	8,5	7,7	8,4	7,6	7,6	8,9	∞	∞
Gemeenten 20-50.000 inwoners	9,9	10,2	9,0	8,8	9,5	10,8	∞	∞
Gemeenten 5-20.000 inwoners	10,8	8,6	10,3	10,1	9,1	9,6	13,2	12,7
Gemeenten < 5.000 inwoners	11,0	12,7	11,6	10,8	10,4	10,7	11,3	∞

Bron: CBS, ongepubliceerde gegevens

log odds ratio's voor 1939 liggen onder die voor 1936, maar als 1937 met 1939 wordt vergeleken, is die tendens er alleen in de kleinere gemeenten.

Volgens de cijfers voor 1939 en 1940 veranderde er in Nederland en Amsterdam niets, de afname in de log odds ratio voor Den Haag en overig Nederland was erg klein, de toename voor Rotterdam wat groter. De daling in overig Nederland komt door kleinere gemeenten. In 1940 gaat de *nu-kan-het-nog-hypothese* nauwelijks op. De gegevens voor 1941 wijzen uit dat de kans op joods-gojs huwen overal afnam. Ze daalde vanzelfsprekend opnieuw in 1942 en in 1943. Men kan zich afvragen hoe het mogelijk is dat in Nederland in 1943 Israëlieten met andersgezinden trouwden. Wellicht waren de laatstgenoemden naar afstamming joods. De *later-toch-straft-hypothese* wint.

Angst en zelfdoding

Als in de eerste helft van de twintigste eeuw in Nederland iemand stierf, gaf een arts een overlijdensverklaring af. Indien de dood niet natuurlijk was, maakte de officier van justitie uit of het om een ongeval, zelfmoord, moord of doodslag ging. Was het een zelfdoding, dan vulde de officier een telkaart in met vragen over persoon en daad. Eén antwoordmogelijkheid bij kerkgenootschap was Israëlitisch, wat iets anders is dan joods volgens de Duitse bezetter. Het Centraal Bureau voor de Statistiek vatte telkaarten samen tot codeerkaarten.² Deze gebruikte het CBS voor zijn jaarlijkse zelfmoordcijfers. We benutten hier door het CBS gemaakte maar niet gepubliceerde tabellen over zelfdoding naar geslacht en kerkgenootschap. Daarnaast vervaardigden we zelf enkele tabellen. In het CBS-archief bevinden zich namelijk nog de tel- en codeerkaarten voor zelfdoding in 1936-1952 en we stellen het op prijs dat het CBS toestemde in hun herbewerking. Uit de telkaarten haalden we die voor Israëlieten in 1936-1943.

(Latere kaarten lieten we rusten omdat eind 1943 de meeste joden waren weggevoerd.) Burgerlijke staat, datum van overlijden, geslacht, nationaliteit en woonplaats namen we over. Hieronder verkennen we dit materiaal. Wegens de kwestie in hoeverre de CBS-kaarten over Israëlieten in oorlogstijd bruikbaar zijn, analyseren we alle gegevens op alle CBS-kaarten nog niet diepgaand.

Bruikbaarheid van de CBS-telkaarten

Een kwestie bij vragen over zelfdodingen door joden in Nederland tijdens de oorlog, is in hoeverre de CBS-kaarten de werkelijkheid getrouw weergeven. Een oplossing daarvan zal evenwel nooit definitief zijn. Gegevens uit een bepaalde bron kunnen op zijn hoogst worden vergeleken met die uit een andere. Met beide bronnen kan wat mis zijn en soms bevatten ze dezelfde fout.

Algemene overwegingen

Het is bekend dat na de Duitse inval de ambtenarij bleef werken zoals ze deed, en dit zal bij de statistieken over zelfdoding niet anders zijn geweest. De CBS-kaarten voor 1940-1943 lijken aldus even geschikt als die voor 1936-1939.

Onderschatte het CBS het aantal zelfmoorden voor bepaalde mensen sterker dan voor andere? In 1940-1943 had de bezetter er belang bij geen telkaarten voor zelfdodingen van joden meer te maken. Straks blijkt echter dat zelfdoding door Israëlieten in 1940-1943 hoger was dan ervoor. Misschien dekken de oorlogskaarten alle Israëlitische zelfmoorden minder volledig, de uitkomst dat Israëlitische zelfdoding steeg, wordt daardoor niet aangetast.

Op de telkaarten worden bij de beweegredenen van Israëlieten die zichzelf doodden, behalve woorden als 'uitzending naar Duitsland' en 'angst voor transport naar Polen', ook zinsneden gebruikt als 'jodenvervolging', 'moest naar werkkamp' en 'zou weggevoerd worden'. Evenmin op verheimelijking wijzen omschrijvingen van de plek van zelfmoord als 'Duitse afdeling huis van bewaring', 'gebouw Deviezen Schutzcommando', 'Joodse Schouwburg' (zes keer) en 'politiebureau, gearresteerd door Sicherheitspolizei'.

Wel waren latere telkaarten minder volledig. Dan was niet de dag maar alleen de maand van zelfmoord ingevuld en stond bij de plek waar iemand zich doodde 'inrichting' of 'ziekenhuis'. Ze waren niet ondertekend door de officier van justitie, maar vormden volgens een stempel het afschrift van een ponskaart. Deze ponskaart stamt, naar wij aannemen, uit de afzonderlijke statistiek voor alle doodsoorzaken volgens een internationale classificatie, die ook zelfmoord onderscheidt. Van de kaarten voor het eerste kwartaal van 1942 was 31% niet ondertekend, voor het tweede, derde en vierde kwartaal was dit 20, 20 en 18. De percentages voor de kwartalen van 1943 waren achtereenvolgens 20, 24, 43 en 43. Het percentage telkaarten zonder handtekening neemt dus niet toe als in juli 1942 de wegvoeringen beginnen.

Op de CBS-kaarten is aangegeven tot welk kerkgenootschap mensen behoorden. Aldus kan zelfdoding door Israëlieten worden vastgesteld. Dit leidt tot de vraag in hoeverre met deze kaarten valt na te gaan in hoeverre mensen zelfmoord pleegden die volgens de Duitse definitie afstammingsjoden waren en niet tot een Israëlitisch kerkgenootschap behoorden. Die kwestie kan afzonderlijk worden onderzocht. Op de kaarten staat namelijk meermalen dat een niet-

israëlitisch persoon die zelfmoord pleegde, joods was. Ook kinderen zonder kerkgenootschap die samen met een israëliet de dood ingingen, kan men als joods tellen. Aantallen hebben we echter nog niet vastgesteld.

Om de bruikbaarheid van de CBS-kaarten te peilen, valt te putten uit bekendmakingen, gemeentegeshiedenissen en ik-geschriften. We vergelijken nu joodse oorlogszelfmoorden uit die bronnen met telkaarten.

Vier gemeentes

Volgens Stamkot (1989, pp.63-64) had een Gorcumse opticien 'via zijn familie in Duitsland begrepen, wat de nazi-leer met name voor de joden betekende. In de eerste Duitse nacht maakte hij een eind aan zijn eigen leven en dat van zijn gezin. De vijf stoffelijke overschotten werden op de israëlitische begraafplaats ter aarde besteld'. Kenens (1995, p.418) nam de dagrapporten van de Wassenaarse politie door en vond onder meer dat twee inwonsters van een huis aan de Wittenburgerweg zelfmoord pleegden nadat de *Hausraterfassung* in juni 1942 die woning had geïnventariseerd. Beem (1974, p.266) verwijst naar de zelfmoord van zes leden van één joods gezin te Leeuwarden in juli 1942, toen het gerucht ging dat joodse mannen voor werkkampen moesten worden gekeurd. Derksen (1988, pp.312-313) zegt dat in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 alle in Meppel woonachtige joden op drie na, uit hun huis werden gehaald. Een echtpaar kreeg wegens ziekte uitstel en pleegde zelfmoord na de definitieve aanzegging. De man en de vrouw werden op 8 september 1943 begraven. Tezamen verwijzen bovenstaande gemeentegeshiedenissen naar 25 zelfdodingen. Hoe onvolledig is het CBS gezien deze vermeldingen?

Het aantal zelfdodingen door israëlieten uit Gorcum, Leeuwarden, Meppel en Wassenaar in 1940-1943 bedraagt volgens de CBS-telkaarten 17. Bij vergelijking van de datum van zelfdoding en kenmerken als geslacht, leeftijd en beroep, vonden we dat 15 daarvan in de gemeentegeshiedenissen voorkwamen. Het CBS zou dus 10 van de 25 zelfdodingen door israëlitische inwoners van vier Nederlandse gemeenten missen. Het telde daarnaast voor die vier plaatsen twee zelfmoorden die niet in hun gemeentegeshiedenissen staan.

Bij doorzoeken blijkt de volledigheid van de CBS-telkaarten echter beduidend groter te zijn. Twee van de 'ontbrekende' zelfmoorden waren niet gepleegd door inwoners van de vier gemeenten, maar door israëlieten die elders woonden: de plaats waar mensen woonden was een andere dan die waar ze stierven. Bij twee andere zelfdodingen ging het volgens het CBS niet om israëlieten, maar mensen zonder kerkgenootschap die van israëlieten afstamden. Voor vier zelfmoorden uit de gemeentegeshiedenissen vonden we geen CBS-telkaarten, maar wel CBS-codeerkaarten. Ze betroffen kinderen die met hun ouders de dood ingingen. Het komt ons voor dat de onvolledigheid van de CBS-gegevens veelal schijn is en voortvloeit uit hun nauwkeurigheid. Deze is groter dan die van gemeentegeshiedenissen.

Verdrinkingen

De twee israëlitische zelfmoorden uit de gemeentegeshiedenissen waarvoor we geen CBS-gegevens vonden, betroffen verdrinkingen.³ Aldus luidt een hypothese dat zelfdodingen waar-

bij de identiteit van personen moeilijker is vast te stellen, met minder kans tot een CBS-telkaart leiden. We vonden evenwel weinig materiaal dat deze gissing ondersteunt. Zo zijn er voor Amsterdam in 1942 en 1943 beduidend meer verdrinkingen in de Amstel en de grachten en sloten van de Jodenhoek dan voor Amsterdam in 1940.

Presser (1965, II, p.276) wees op verzoeken om inlichtingen in het *Algemeen politiebld* uit de oorlogsjaren over verdronken personen met 'een joods uiterlijk'. We kwamen er niet aan toe een lijst ervan te vergelijken met de CBS-kaarten. Een opmerkelijk bericht spreekt echter tegen de hypothese dat verdrinkingen minder kans hadden door het CBS te worden geboekstaafd. Bekendmaking 755 van 1943 betreft het lijk van een 'besneden' man. Eén CBS-kaart betrof de datum en de gemeente van dit bericht, evenals het water waarin het lijk werd aangetroffen. Bij kerkgenootschap stond 'vermoedelijk jood'. Verder was niets ingevuld. Klaarblijkelijk bleef de drenkeling ongeïdentificeerd. Toch beschikt het CBS over een telkaart.

Snoek (1990, p.143) verwijst naar een dubbelzelfmoord die hij optekende in zijn oorlogsdagboek. Twee joodse zusters verkochten in zijn woonplaats boter, kaas en eieren. Ze doken onder, moesten die plek verlaten, en na vergeefs in de nacht bij bekenden te hebben aangebeld, verdronken ze zich. Hun lichamen spoelden vastgebonden aan elkaar in een andere gemeente aan. In het *Algemeen politiebld* vonden we niets over deze verdrinkingen, op de twee CBS-kaarten voor hen staan toelichtingen die uitgebreider zijn dan die op de meeste andere telkaarten uit 1936-1943.

De desbetreffende CBS-telkaarten bleken ook ongevraagde gegevens te bevatten. De persoon die destijds een kaart invulde, werd verzocht de eerste letter van de familie- en voornaam te vermelden van de persoon die zich doodde. Veelal bleef echter de ruimte daarvoor leeg. Op de kaarten voor de gezamenlijke zelfdoding die Snoek in zijn dagboek vermeldde, werden evenwel voor- én achternamen voluit vermeld. Toen één van ons deze kaarten las, drong zich de gedachte op dat de persoon die ze invulde, een ieder die ze later zou lezen, wilde mededelen hoe twee plaatselijk bekende mensen in de Tweede Wereldoorlog aan hun einde waren gekomen en dat deze persoon net zo onder de indruk van het gebeurde was als Snoek in zijn dagboek. Later bedachten we dat deze persoon een ambtenaar kon zijn die ook tijdens de bezetting goed zijn best deed. Hoe dit ook zij, twee CBS-kaarten uit 1943 over israëlitische zelfmoorden door verdrinking werden meer dan nauwkeurig ingevuld.

Westerbork

Volgens een andere hypothese registreerde het CBS zelfmoorden in instellingen rechtstreeks onder de bezetter slecht. Margules, een Duits-joodse vluchteling die de gehele oorlog in kamp Westerbork verbleef, zei: 'We hoopten van week tot week en van maand tot maand dat het Duitse regime ten val zou komen. Aan de andere kant wanhoopten veel mensen ... Veel mensen konden de spanningen niet meer aan en pleegden zelfmoord.' (Lindwer, 1990, p.145). Het CBS heeft dertien kaarten voor kamp Westerbork. Is dat 'veel'?

Etty Hillesum verbleef een jaar in Westerbork. Op 24 augustus 1943 spreekt ze over een stervende vrouw die net voor een transport gif innam (Smelik, 1986, p.690). Dat is de enige zelfdoding die ze noemt. We vonden geen kaart voor Westerbork op die dag, wel twee voor

vrouwen die er 9 en 13 september stierven. Overleed de vrouw waar Etty het over had op of na de 24ste?

Mechanicus (1964, p.13) zegt op 23 mei 1943, de eerste dag van zijn *Dagboek uit Westerbork*: 'Op bezoek geweest bij kamparts v.d. R. ... Vertelde mij, dat hij vandaag een geval van poging tot zelfmoord heeft gehad: moeder en twee kinderen. Tijdig ingegrepen en op vrouw psychisch ingewerkt. Aantal zelfmoorden groot: gemiddeld vier per week. In mijn barak heeft een week of zes geleden een man van ongeveer zeventig jaar een poging gedaan om door ophanging een eind aan zijn leven te maken. De tachtigjarige moeder van een mijner vrienden heeft dezer dagen bij aankomst te Westerbork door het innemen van medegebracht vergif zelfmoord gepleegd.' Als dat zo is, mist het CBS veel zelfmoorden. Het is echter onduidelijk of het aantal van vier per week, alleen geslaagde zelfmoorden betreft of tevens mislukte. De telkaart met een zelfdoding van een vrouw in Westerbork op de datum het kortst voor deze aantekening betreft 18 april 1943. Dat is te ver terug voor 'dezer dagen'.

Mechanicus (1964, pp.159 en 245) vermeldt daarna twee zelfdodingen in zijn tot 28 februari 1944 lopend dagboek. Op 13 september schrijft hij: 'Vannacht heeft een 65-jarige vrouw in mijn barak zelfmoord gepleegd'. Naar een CBS-kaart met die datum verwezen we reeds. Op 5 januari 1944 zegt hij dat een vrouw onder achterlating van een zelfmoordbrief is gevlucht. De enige telkaart voor Westerbork in 1944 betreft een vrouw die in januari stierf.

Het CBS kan overigens zelfmoorden in kamp Westerbork hebben geteld zonder dat dit herkenbaar is. De ambtenaar van de burgerlijke stand in kamp Westerbork schreef iemand in als inwoner van de gemeente Westerbork zodra die persoon zes weken in het kamp verbleef (Lindwer, 1990, p.249). Zelfmoorden van personen die er korter vertoefden, leidden mogelijk tot een niet-ondertekende telkaart met een andere woonplaats dan Westerbork en met 'inrichting' of 'ziekenhuis' als plek van zelfdoding. Zo'n kaart vonden we voor een vrouw die 28 augustus 1943 overleed.

Bovenstaande vergelijkingen nodigen uit tot systematisch onderzoek naar zelfmoord door verdrinking aan de hand van het *Algemeen Politieblad* en naar de gebeurtenissen in door-gangskamp Westerbork volgens het deels bewaarde archief van deze inrichting. Van de bruikbaarheid van de CBS-telkaarten blijkt ook iets door ze, zoals hieronder, te gebruiken. Overigens dient vervolgonderzoek tevens de CBS-codeerkaarten te omvatten.

Hoeveel Israëlieten doodden zich in mei 1940 en was in 1942 en 1943 de kans op zelfdoding bij Israëlieten hoger dan in 1940?

Presser (1965, I, p.14) beweert (geen bron) dat een getal van 150 voor het aantal geslaagde zelfmoorden door joden in mei 1940 niet ver van de waarheid is. De Jong (1969-1991, III, pp.450-451) zegt dat het 'niet bekend' is hoeveel joden toen de dood ingingen. Hij haalt wel deelgegevens aan: volgens een gesprek met een lid van de Joodse Raad doodden zich in Amsterdam 128 joden, en de Haagse burgemeester De Monchy schreef dat zich daar 30 joden het leven benamen. De Jong (1969-1991, VI, p.45) vermeldt dat zich in juli, augustus en september 1942 in Amsterdam 73 meer zelfmoorden voordeden dan in die maanden gedurende eerdere jaren.

Warmbrunn (1964, pp.162 en 295) schat het aantal in Nederland in mei 1940 door zelfdoding omgekomen joden op 200. Hij kwam tot dit getal door het aantal volgens het CBS in 1940 gepleegde zelfmoorden te vergelijken met de aantallen van het CBS voor de voorafgaande en volgende jaren, en het verschil bijna geheel toe te schrijven aan de joden die in mei 1940 zelfmoord pleegden. Een vergelijking van 1940 met 1942 veronderstelt echter dat de deportaties van 1942 het aantal joodse zelfdodingen onberoerd lieten.

De hierboven genoemde historici is ontgaan dat de socioloog Kruijt in 1960 na hertelling van de CBS-kaarten tot 388 zelfmoorden in Nederland in mei 1940 kwam, waarvan 201 'joodse' (Kruijt, 1960, pp.196-197). Kruijt geeft niet de aantallen israëlitische zelfmoorden voor mei 1940. Ook de aantallen voor geheel 1940 en voor latere jaren vermeldt hij niet. Die jaarcijfers bevinden zich in een kast op het CBS en staan in tabel 2.

Jaren

Tabel 2 leert dat het aantal zelfdodingen onder israëlieten in Nederland in 1940 acht keer of 700% hoger was dan gemiddeld in 1936-1939. Voor de andere inwoners van Nederland was het aantal zelfmoorden 7% hoger. In 1941 is het aantal israëlitische zelfdodingen 30% hoger dan gemiddeld in 1936-1939, terwijl het aantal voor de overigen 18% lager is.

Tabel 2 Zelfdodingen in Nederland 1936-1943 naar kerkgenootschap; absolute aantallen

	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Israëlitisch	26	32	31	29	246	39	248	165
Overig	736	713	792	708	792	608	631	692

Bron: CBS, ongepubliceerde gegevens

De zelfmoorden voor 1942 en 1943 betreffen een groep die tussen juli 1942 en eind 1943 grotendeels uit Nederland was weggevoerd. We berekenden daarom voor elke maand van 1942 en 1943 de verhouding tussen het aantal israëlitische zelfmoorden in die maand en het aantal aan het begin van die maand in Nederland wonende israëlieten, en we telden voor de maanden van één jaar deze verhoudingsgetallen bij elkaar op. Het aantal zelfdodingen per 100.000 israëlieten in Nederland in 1936-1939 bedroeg gemiddeld 23 per jaar. Dit aantal was 195 in 1940, 31 in 1941, 213 in 1942 en 224 in 1943.

Maanden

In Tabel 3 splitsen we, op grond van eigen tellingen van de CBS-kaarten, het absolute aantal israëlitische zelfdodingen in Nederland in 1936-1943 naar de maand waarin ze plaats hadden. We vinden 188 israëlitische zelfdodingen in mei 1940, een aantal dat het door Warmbrunn geschatte en het door Kruijt getelde aantal benadert. Het aantal zelfmoorden in mei 1940 van Amsterdamse israëlieten was 96, van Haagse 29 en van Rotterdamse zeven (als we naar afstam-

ming tellen, vinden we voor Amsterdam 119 joodse zelfdodingen). Het door ons voor mei 1940 gevonden aantal is 30% hoger dan dat van Presser.

Hoeveel israëlieten pleegden zelfmoord in de maanden van 1942 en 1943 waarin de post oproepen bezorgde, op straat razzia's plaatsvonden en mensen uit hun huis werden gehaald? De eerste oproepen waren gericht aan joden uit Amsterdam. Ze ontvingen die op 5 juli 1942. Razzia's waren er op 14 juli en 6 en 9 augustus. De eerste trein uit Amsterdam naar Westerbork vertrok van 14 op 15 juli. De wegvoeringen uit Rotterdam begonnen op 30 juli en uit Den Haag op 18 augustus. Er is geen volledig overzicht van de oorsprong der in Westerbork binnenkomende transporten (De Jong, 1969-1991, VI, pp.5-34). Begin september 1942 ging de politie in Amsterdam joden thuis ophalen. Toen begon de tweede fase in de wegvoeringen. Tijdens de landelijke ophaaldag van 3 oktober 1942 kwamen in Westerbork 12.296 mensen aan (De Jong, 1969-1991, VI, pp.226 en 240). De derde fase begon in de lente van 1943 en wel in mei (De Jong, 1969-1991, VI, p.369 en VII, p.270). Toen werden joden weggevoerd voor wie eerder uitzonderingen waren gemaakt.

Tabel 3 Israëlitische zelfdodingen in Nederland 1936-1943 naar maand; absolute aantallen

	1936-39 (gem.)	1940	1941	1942	1943
Januari	4	3	2	3	23
Februari	3	2	5	8	12
Maart	3	0	2	2	24
April	4	4	3	5	34
Mei	5	188	3	5	20
Juni	1	6	3	4	18
Juli	2	14	3	43	12
Augustus	1	5	4	32	4
September	1	8	2	43	7
Oktober	2	2	2	49	3
November	1	1	1	33	1
December	2	1	7	14	3

Bron: eigen bewerkingen van CBS-telkaarten

Als mensen deportatie zo vrezen dat ze zelfmoord plegen, moeten zich pieken in het aantal zelfmoorden hebben voorgedaan in juli en september 1942 en in mei 1943. Welnu, blijkens tabel 3 viel de eerste top van 1942 in juli. Ze werd geëvenaard in september en overtroffen in oktober. De volgende spits was april 1943. Wellicht kunnen we op grond van deze aantallen nauwkeuriger dan De Jong zeggen wanneer de fasen in de wegvoeringen begonnen.

Tabel 4 *Israëlitische zelfdodingen in Nederland in juli-oktober 1942 naar week en gemeente; absolute aantallen*

	Amsterdam	Den Haag	Rotterdam	Overig Nederland
5 - 11 juli	0	1	0	0
12 - 18 juli	14	0	0	1
19 - 25 juli	5	0	0	3
26 juli - 1 augustus	4	2	0	0
2 - 8 augustus	7	0	3	0
9 - 15 augustus	1	0	2	0
16 - 22 augustus	2	2	0	2
23 - 29 augustus	1	0	0	4
30 augustus - 5 september	2	0	0	1
6 - 12 september	8	0	0	0
13 - 19 september	11	2	0	1
20 - 26 september	9	0	0	0
27 september - 3 oktober	5	6	0	3
4 - 10 oktober	2	1	5	7
11 - 17 oktober	4	2	0	3
18 - 24 oktober	1	0	0	0
25 - 31 oktober	3	1	2	1

Bron: eigen bewerkingen van CBS-telkaarten

Weken

Tabel 4 turft de kaarten van israëlitische zelfmoorden uit juli tot en met oktober 1942 naar week en woonplaats. Amsterdam had van 12 tot en met 18 juli de meeste zelfmoorden, in Den Haag viel het hoogste punt in de week die 27 september begon, en in Rotterdam en overig Nederland in de week van 4 oktober. Voor Amsterdam springt verder de week van 13 september eruit, voor Rotterdam die van 2 augustus en voor overig Nederland die van 23 augustus. We hadden een wat hoger aantal verwacht voor Den Haag in de week van 16 augustus.

Vijf hypothesen afgeleid

De vraag waarom in Nederland zelfmoord door joden toenam toen het zich aan Duitsland overgaf en de joden werden weggevoerd, komt in zekere zin neer op het intrappen van een open deur. Mensen waren doodsbang. Men kan die vraag ook afdoen met Durkheims (1897) theorie over zelfdoding. Volgens één van zijn hypothesen daalt zelfmoord in oorlogstijd. Bij dreiging van buiten worden banden hechter, en meer integratie leidt tot minder zelfmoord. In Nederland was het aantal zelfmoorden van niet-israëlieten in 1941-1945 lager dan daarvoor. Bij joden steeg de zelfdoding echter. Daarom stellen Ultee, Arts en Flap (1996, p.117) dat Durkheims *politieke-integratiehypothese* over landen ging die op het slagveld oorlogen uitvochten, terwijl Nederland in 1940 werd bezet. Daardoor werden joden buiten het maatschappelijk leven geplaatst, en hun uitsluiting ging veel verder dan die van andere Nederlanders. Dat leidde, geheel volgens Durkheims politieke-integratiehypothese, tot meer joodse zelfmoord.

Deze verklaring is onaf. Joden doodden zich in 1940 voor de bezetter maatregelen tegen hen trof. Ze handelden uit vrees of wanhoop. Durkheims politieke-integratiehypothese is te vervangen door de uitspraak dat mensen die verwachten dat de overheid hen uit het maatschappelijk leven stoot, meer kans hebben zich te doden. Verder willen we een verklaring die zo ver is uitgewerkt dat ze enkele vervolgvragen beantwoordt. Welke joden voelden zich het meest buiten het bestel geplaatst en hadden het zwartste toekomstbeeld? Steeg in mei 1940 voor alle joden de kans op zelfmoord evenveel, of deed ze dat sterker bij bepaalde joden? En hoe was dat tijdens de wegvoeringen?

In het onderstaande leiden we meerdere hypothesen af. We gaan uit van het beginsel dat mensen liever de hand aan zichzelf slaan dan dat ze al dan niet langzaam op gruwelijke of nog erger wijze door anderen worden gedood.⁶ Ze doen dat om hun leed te verminderen en niet langer in het ongewisse te verkeren. Sommigen doen het wellicht om moordenaars het genot van het plegen van moorden te onthouden, anderen misschien om hun wereldbeeld te bevestigen dat mensen hun lot in eigen handen hebben. Het trof ons dat een vrouw in Josepha Mendels' uit 1948 stammende verhaal *Mirjam* de gaskraan open wilde zetten toen ze met haar man en kinderen werd opgeroepen, en dat haar man – die placht te zeggen dat 'de dingen komen zoals ze moeten komen' – haar daarvan weerhield (Mendels, 1988, pp.228-236). De toename tussen 1936 en 1943 van het zelfdodingscijfer voor Israëlieten valt met dit beginsel te verklaren door te veronderstellen dat joden steeds sterker het ergste van het ergste gingen vrezen.

Bij het afleiden van onze hypothesen veronderstellen we een aantal zaken. Zo nemen we aan dat de handelingsruimte van joden alleen bestond uit zelfdoding en zich door anderen laten doden. We achten deze vereenvoudiging gepast gezien De Jongs (1969-1991, VI, p.252) 'onderstreping' dat 'de joden zich van de zomer van 1942 af overal bedreigd moesten voelen: bedreigd in hun woningen, bedreigd op hun vluchtwegen, bedreigd in hun onderduik ... en bedreigd op straat'. Ook maken we veronderstellingen over welke Israëlieten meer of juist minder hebben gewanhoopt dan wel gehoopt. Die beschouwen we als aannemelijk gezien de dagboeken van Hillesum en andere ik-geschriften. Hun toetsing – zo die mogelijk is – valt buiten het kader van deze bijdrage.

De nationaliteitshypothese afgeleid

In januari 1941 verordende de Duitse bezetter dat joden zich moesten aanmelden. Van de 126.000 Israëlieten (stand 1 oktober 1941) hadden 106.000 de Nederlandse nationaliteit. Van de 13.000 Duitse Israëlieten waren er 11.000 na 30 januari 1933 naar Nederland gekomen (Rijksinspectie, 1942, pp.24-25 en 84-85).

Wij nemen nu aan dat Israëlieten zonder Nederlands paspoort, omdat velen van hen het nationaal-socialisme al aan den lijve hadden ondervonden, zich na de Nederlandse overgave meer buiten het bestel geplaatst voelden dan Nederlandse joden en sterker de toekomst vreesden. Daarnaast veronderstellen we dat Nederlandse joden meer vertrouwden op wat van Nederland restte na de Duitse inval dan joden zonder Nederlands paspoort. Gezien het beginsel dat de vrees door anderen te worden gedood de zelfmoordkans vergroot, betekent dit, dat

in 1940 onder Israëlieten zonder Nederlands paspoort zelfdoding meer zou moeten voorkomen dan bij Israëlieten met zulke papieren. Met de anti-joodse maatregelen van de bezetter, zou de angst van Nederlandse Israëlieten voor de toekomst toenemen en meer gaan lijken op die van buitenlandse. In 1942 en 1943 zal de kans op zelfmoord door buitenlandse Israëlieten in mindere mate die van Nederlandse overtreffen dan in 1940.

De gemeentehypothese afgeleid

Bij de tweede afleiding nemen we aan dat aanvankelijk de kennis over wat het nationaal-socialisme inhield en daarmee de vrees voor het ergste lot, meer verspreid was onder Israëlieten in de grote steden dan onder Israëlieten elders en dat de laatstgenoemden zich meer beschermd voelden. Aannemende dat de vrees te worden gedood de kans op zelfdoding vergroot, voorspellen we voor Israëlieten in de grote steden gedurende 1940 relatief meer zelfmoorden dan voor Israëlieten elders. Omdat Amsterdam het Jeruzalem van het westen was en relatief meer Israëlieten telde dan Den Haag en Rotterdam – wat de vrees voor de toekomst kan versterken – verwachten we voor 1940 relatief meer zelfmoorden door Amsterdamse dan door Haagse en Rotterdamse Israëlieten.

Ook tijdens de deportaties zal de angst van joden in de grote steden sterker zijn geweest dan elders. De in Amsterdam steeds terugkerende razzia's en onverwachte huisbezoeken bewerkstelligden dit. We nemen echter aan dat geruchten daarover en over de kampen in Nederland en Polen overal bekend raakten. In 1942 en 1943 overtrof de kans op zelfdoding onder Israëlieten in de grote steden minder die van Israëlieten elders dan in 1940.

De beroepshypothese afgeleid

Nu gebruiken we Hilbergs stelling. Vreesden in 1940 joden met openbare functies te worden ontslagen en joden met kapitaal hun vermogen te verliezen en waren toen vooral zij bang te worden gegijzeld en uiteindelijk te worden vermoord, in 1942 rees het vermoeden dat deportatie naar kampen in het oosten voor iedereen slavenarbeid betekende en voor velen de dood. Toen joeg de bezetter tevens Israëlieten met min werk angst aan. In 1942 en 1943 pleegden relatief meer Israëlieten met een lage positie zelfmoord dan in 1940.

De geslachtshypothese afgeleid

Als in 1940 vooral mensen zelfmoord pleegden die vreesden hun kapitaal of ambt te verliezen, zal in 1940 de kans op zelfdoding voor Israëlitische mannen groter zijn geweest dan voor Israëlitische vrouwen, en zal de kans dat mannen zich doodden de kans dat vrouwen dit deden in 1940 meer hebben overtroffen dan in 1936-1939. Joodse vrouwen hadden immers zelden een hoog beroep.

Joden dachten in 1942 en 1943 naar werkkampen te moeten. Hierdoor zagen Israëlitische vrouwen toen de toekomst zwarter in dan Israëlitische mannen en zwarter dan in 1940. Mannen verrichtten immers voor de oorlog vaker zwaar werk dan vrouwen. In 1942 en 1943 zal het zelfmoordcijfer voor vrouwelijke Israëlieten meer op dat van mannelijke lijken dan in 1940.

De burgerlijke-staathypothese afgeleid

Ten slotte zullen in 1942 en 1943 ongehuwde, gescheiden en verweduwde Israëlieten de toekomst als ongewisser hebben beschouwd dan gehuwde Israëlieten. Gehuwde Israëlieten dachten in de kampen steun aan elkaar te hebben en waren daarom minder bevreesd voor de toekomst. Joden van andere burgerlijke staat rekenden minder op steun. Aannemende dat wanhoop aan de toekomst tot meer zelfdoding leidt, zal tussen 1940 en 1942 de kans op zelfdoding voor Israëlieten van welke burgerlijke staat dan ook stijgen, maar voor ongehuwden, gescheidenen en verweduwden meer dan voor gehuwden.

Bij deze afleidingen⁷ laten we het hier. Nu toetsen we ze.

Bevindingen

De nationaliteitshypothese getoetst

Tabel 5 deelt de absolute aantallen Israëlieten die zich het leven benamen op naar nationaliteit. Aannemende dat de verhouding onder de Israëlieten in Nederland tussen mensen met en zonder Nederlands paspoort in 1940-1943 gelijk bleef, valt de *nationaliteitshypothese* te toetsen met de verhouding tussen het aantal zelfmoorden door Nederlandse en dat door niet-Nederlandse Israëlieten. Overigens betreffen de CBS-kaarten uit 1936-1939 voor zelfdodingen door Israëlieten zonder Nederlands paspoort deels joden met een Duitse woonplaats die zich doodden in een Nederlands hotel, zoals het Victoria Hotel te Amsterdam (twee maal). Vreesden ze uitwijzing naar Duitsland?

Tabel 5 Israëlitische zelfdodingen in Nederland 1936-1943 naar nationaliteit van de overledene; absolute aantallen en getalsverhoudingen

	1936-39 (gem.)	1940	1941	1942	1943
Nederlandse nationaliteit	20	156	30	192	122
Geen Nederlandse nationaliteit	8	78	8	51	42
Verhouding Nederlandse/ niet Nederlandse zelfdodingen	2,5	2,0	3,8	3,8	2,9

Bron: eigen bewerkingen van CBS-telkaarten

Volgens de *nationaliteitshypothese* moeten de verhoudingsgetallen voor 1942 en 1943 hoger zijn dan voor 1940. Dat blijkt te kloppen. Per 1 oktober 1941 telde Nederland 20.000 buitenlandse en 106.000 Nederlandse Israëlieten (Rijksinspectie, 1942, p.24-25). In 1940 waren er dus 430 zelfmoorden per 100.000 buitenlandse en 168 per 100.000 Nederlandse Israëlieten. Toen was de zelfdodingskans voor buitenlandse Israëlieten groter dan voor Nederlandse.

Als het ontberen van de Nederlandse nationaliteit de kans op zelfmoord bij joden in 1940 verhoogde, zouden Nederlandse joden met Duitse familie meer kans op zelfdoding moeten

hebben. De aangehaalde zelfmoord van een Gorcums gezin bevestigt dit. Het had immers daar verwanten. De CBS-kaarten bevatten echter geen gegevens om deze afleiding scherper te toetsen.

De gemeentehypothese getoetst

Tabel 6 geeft de absolute aantallen israëlitische zelfmoorden voor Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en overig Nederland in 1936-1943. Uit de verhouding tussen de aantallen zelfmoorden in de drie grote steden en overig Nederland, blijkt dat de toename van de israëlitische zelfmoorden tussen 1936-1939 en 1940 in die steden sterker was dan in de rest van Nederland. Dat bevestigt de *gemeentehypothese*. Ze houdt bovendien in dat de oververtegenwoordiging van de grote steden tussen 1940 en 1942 afneemt. Die blijkt echter toe te nemen. Tussen 1942 en 1943 daalt de oververtegenwoordiging wel.

Tabel 6 Israëlitische zelfdodingen in Nederland 1936-1943 naar woongemeente van de overledene; absolute aantallen en getalsverhoudingen

	1936-39 (gem.)	1940	1941	1942	1943
Amsterdam	13	123	16	133	102
Den Haag	3	36	2	36	14
Rotterdam	2	10	2	21	0
Rest van Nederland	10	65	18	53	48
Verhouding zelfmoorden drie grote steden/rest van Nederland	1,8	2,6	1,1	3,6	2,4

Bron: eigen bewerkingen van CBS-telkaarten

De *gemeentehypothese* vergelijkt ook de zelfmoordkans van Amsterdamse israëlieten met die van Haagse en Rotterdamse. Volgens de Rijksinspectie (1942, pp.22-23) behoorden 73.000 Amsterdammers tot een israëlitisch kerkgenootschap. Het aantal voor Den Haag (Rotterdam) bedroeg 12.000 (7.000). Elders woonden 34.000 israëlieten. In 1940 heeft Amsterdam dus 205 zelfmoorden per 100.000 israëlieten, Den Haag 317, Rotterdam 143 en overig Nederland 71. Het hoge Haagse cijfer weerspreekt de *gemeentehypothese*.

De beroepshypothese getoetst

De weerlegging van de *gemeentehypothese* met Haagse cijfers valt niet onschadelijk te maken door de *nationaliteitshypothese* aan te roepen en te beweren dat die stad relatief meer buitenlandse joden telde. Het percentage buitenlandse joden in Amsterdam bedroeg 13, in Rotterdam 11 en in Den Haag 12 (Rijksinspectie, 1942, p.6). Wel achten we het aannemelijk dat het Haagse percentage hooggeplaatste israëlieten het Amsterdamse overtrof.

Daarmee komen we uit bij de *beroepshypothese*. Omdat het beroep nog niet is overgenomen van de kaarten, kunnen we haar niet toetsen zoals andere hypothesen. Het werd ons echter

duidelijk dat op de kaarten voor 1940 titels staan als ambtenaar-wethouder, apotheker, arts, bankier, chirurg, hoogleraar, ingenieur, jurist, juwelier, lid van de Tweede Kamer, oogarts, randarts en veearts. Voor 1942 en 1943 vonden we beroepen als apothekersassistente, diamantbewerker, gewezen klerk bij de PTT, haringventster, huishoudster, rusthuishoudster en veehandelaar. Dat schoort de *beroepshypothese*.

De geslachtshypothese getoetst

Tabel 7 splitst de absolute aantallen israëlitische zelfmoorden in 1936-1943 naar het geslacht van de persoon die zich doodde. Voor de oorlog pleegden net iets meer mannelijke israëlieten zelfmoord dan vrouwelijke, in 1940 slaat de verhouding tussen de aantallen meer door naar de kant van mannen. In 1942 en 1943 is het aantal zelfdodingen voor vrouwelijke israëlieten 30% hoger dan dat voor mannelijke. Deze bevindingen bekrachtigen de *geslachtshypothese*.

Tabel 7 Israëlitische zelfdodingen in Nederland 1936-1943 naar het geslacht van de overledene; absolute aantallen en getalsverhoudingen

	1936-39 (gem.)	1940	1941	1942	1943
Man	16	147	20	98	65
Vrouw	14	99	19	150	100
Verhouding mannelijke/ vrouwelijke zelfdodingen	1,1	1,5	1,1	0,7	0,7

Bron: CBS, ongepubliceerde gegevens

De burgerlijke-staathypothese getoetst

In vredesjaren is het zelfdodingscijfer voor gehuwden het laagst, hoger voor ongehuwden, nog hoger voor verweduwen en het hoogst voor gescheidenen. Om tot dit resultaat voor ongehuwden te komen, moet een onderzoeker wel uitgaan van de volwassen bevolking: veel ongehuwden zijn immers te jong om zich te doden. Daarom dienen we te beschikken over de aantallen israëlieten boven een bepaalde leeftijd naar geslacht en burgerlijke staat. Dit heeft een nadeel: omdat een aantal israëlitische ouders hun kinderen mee de dood innam, betreft een aantal telkaarten voor 1940 israëlieten van 18 jaar of jonger.

Aantallen israëlieten naar geslacht én burgerlijke staat en naar geslacht én leeftijd zijn bekend (Rijksinspectie (1942, pp.26-27 en 50).⁸ We deden alsof mensen onder de 18 jaar vrijgezel waren en alsof alle gehuwden, gescheidenen en verweduwen voor 1923 waren geboren. Voor 1942 en 1943 verlaagden we de aantallen om rekening te houden met wegvoeringen van israëlieten uit Nederland. We veronderstelden dat wegvoering niet affhing van burgerlijke staat, geslacht, kerkgenootschap en leeftijd.⁹ Met deze bevolkingsgegevens zetten we de absolute aantallen israëlitische zelfmoorden in het bovendeel van tabel 8 om in de aantallen per 100.000 in haar onderstuk.

Tabel 8 *Israëlitische zelfdodingen in Nederland 1936-1943 naar geslacht en burgerlijke staat; absolute aantallen en aantallen per 100.000 van de desbetreffende Israëlieten*

	1936-39 (gem.)	1940	1941	1942	1943
absolute aantallen					
Mannen ongehuwd	5	33	4	17	12
gehuwd	9	97	10	64	38
gescheiden	0	1	2	1	1
weduwstaar	3	11	3	14	9
Vrouwen ongehuwd	3	24	5	42	28
gehuwd	7	48	3	56	42
gescheiden	1	1	0	5	2
weduwstaar	2	15	9	44	29
aantallen per 100.000					
Mannen ongehuwd	33	243	29	133	170
gehuwd	27	310	32	217	233
gescheiden	0	133	265	141	255
weduwstaar	106	465	127	592	732
Vrouwen ongehuwd	20	163	34	303	365
gehuwd	23	162	10	201	272
gescheiden	38	77	0	409	296
weduwstaar	43	236	142	737	878

Bron: eigen bewerkingen van CBS-telkaarten

De cijfers uit tabel 8 voor gescheidenen laten we buiten beschouwing. Het totale aantal gescheidenen, hun aantal vooroorlogse zelfmoorden en zelfs hun aantal zelfmoorden uit de oorlogsjaren, is te klein. De overige cijfers voor 1936-1939 geven grotendeels het gangbare beeld. Verweduwde israëlieten hebben het hoogste relatieve aantal zelfdodingen, gehuwde het laagste. Het cijfer voor ongehuwde israëlitische vrouwen is iets te laag.

Tabel 8 leert dat in 1940-1943 het zelfdodingscijfer voor ongehuwde israëlitische mannen lager is dan dat voor gehuwde. We weten niet of het hier gaat om een ongewenst gevolg van een gebrekkige schatting van het aantal ongehuwde israëlitische mannen boven de 18 jaar, of om een belangwekkend inhoudelijk verschijnsel. Het zelfdodingscijfer voor ongehuwde israëlitische vrouwen is in de oorlogsjaren wel hoger dan dat voor gehuwde. In het vervolg laten we ook de ongehuwde israëlitische mannen buiten beschouwing.

Tabel 8 toont dat in elk oorlogsjaar het zelfdodingscijfer voor israëlitische ongehuwde vrouwen, gehuwde mannen (vrouwen) en weduwnaren (weduwen) hoger is dan in 1936-1939. Als we stijging aan verschillen tussen zelfmoordcijfers afmeten, was de toename voor weduwnaren (weduwen) groter dan voor gehuwde mannen (vrouwen) en voor ongehuwde vrouwen groter dan voor gehuwde. Dit bevestigt de *burgerlijke-staathypothese*.

Uit tabel 8 blijkt tevens dat tussen 1940 en 1942 het zelfdodingscijfer voor gehuwde mannen daalde, voor gehuwde vrouwen steeg, voor weduwnaren meer steeg, en voor weduwen nog

meer. De gegevens voor 1942 en 1943 vergelijkend, zien we opnieuw meer stijging bij de weduwnaren dan bij de gehuwde mannen en nogmaals een sterkere toename bij de weduwen dan bij de gehuwde vrouwen. Tussen 1940 en 1942 is de stijging bij ongehuwde israëlitische vrouwen groter dan bij gehuwde, tussen 1942 en 1943 zijn de toenames even groot. Ook dit ondersteunt de *burgerlijke-staathypothese*.

De gevolgen van geslacht én burgerlijke staat

Tabel 7 leerde dat in 1942 en 1943 israëlitische vrouwen zich meer doodden dan mannen. Dat vrouwen dit doen is uitzonderlijk. Was toen zowel bij gehuwde, ongehuwde als verweduwde israëlieten het cijfer voor vrouwen hoger dan dat voor mannen? Volgens tabel 8 overtreft in die jaren het cijfer van israëlitische weduwen dat voor israëlitische weduwnaren en dat voor vrouwelijke ongehuwde israëlieten het cijfer voor mannelijke. Het cijfer voor gehuwde israëlitische vrouwen is in 1943 hoger dan dat voor gehuwde israëlitische mannen, maar in 1942 lager. Wetend dat verweduwde israëlieten relatief veel zelfmoord plegen, hoe verhoudt zich dan het aantal weduwen tot het aantal weduwnaren? Het eerste aantal blijkt drie maal het laatste te bedragen.¹⁰ Dat het zelfdodingscijfer voor vrouwelijke israëlieten in 1942 hoger is dan voor mannelijke, komt dus niet alleen door het hoge zelfdodingscijfer voor weduwen vergeleken met (on)gehuwde vrouwen, maar ook door het grote aantal weduwen in verhouding tot het aantal weduwnaren.

Slot

Adam Smith betoogde in 1776 dat vrije markten als een onzichtbare hand werken. Het streven naar geldelijk gewin dat ze uitlokken, zou als onbedoeld gevolg hebben dat de welvaart van het algemeen toeneemt. Volgens Heilbroner (1953) zijn vrije markten betrekkelijk nieuwe vindingen. In een verder verleden voorzagen mensen in hun bestaan door traditie of organisatie. Met eer zouden de zoete en met vernedering de lelijke handjes van familie en woongemeenschap bewerkstelligen dat mensen niet doen wat ze zelf willen maar dat wat altijd al is gedaan. De leidende hand van een organisatie zou ervoor zorgen dat persoonlijke belangen hogere doelen niet doorkruisen.

Volgens Weber (1920) daarentegen kenmerkt de moderne tijd zich door vrije markten en formele organisaties. Lammers betoogt dat zelfs formeel gezag organiseren van onderop oproept. Mensen laten zich ook dan niet altijd leiden. Herzberg stelt dat leidende handen soms een schaduw vooruitwerpen.

In deze bijdrage vatten we bezet Nederland op als een organisatie onder nieuwe leiding. Verder veronderstelden we dat de leden van een organisatie niet alleen de bevelen van de leiding opvolgen of naast zich neerleggen. Ondergeschikten lopen ook vooruit op de nog door bovengeschikten te vellen beslissingen of zij wachten die af. Des te harder handen zijn – zo opperden we – des te meer verwachten sommige mensen nog erger, des te verder kijken ze vooruit en des te meer laten ze hun gedrag leiden door toekomstverwachtingen.

Voor deze gedachte vonden we ook steun. Voor de Duitse bezetter joods-gojse huwelijken verbod, daalde de mate waarin joden en niet-joden met elkaar trouwden. Voor de bezetter economische maatregelen tegen joden nam, pleegden velen van hen zelfmoord. Toen joden werden weggevoerd, nam hun vrees voor de toekomst zo toe, dat in 1942 hun zelfdodingscijfer hoger was dan voor 1940. En het steeg in 1943 verder. De schaduw die vooruit werd geworpen door de handen die bezet Nederland leidden, was bepaald lang.

In deze bijdrage onderzochten we gemengd huwen én zelfdoding. Vragen over twee verschijnselen tegelijk zijn wellicht ongewoon voor een cijfermatig stuk. Ze zijn dat echter niet als op gangbare hypothesen, zoals Hilbergs reeds aangehaalde stelling, wordt afgegaan. De vergelijking van die stelling met een stelling van Bogardus leert evenwel dat dergelijke vragen zorgvuldig moeten worden doordacht. Hilbergs in vaste volgorde voorkomende stadia zijn identificatie, onteigening, isolatie en vernietiging. Het verbod gemengd te huwen zou het begin van de derde fase vormen (Hilberg, 1961 en 1985, pp.158-159). Bogardus (1925) ging – door mensen uitspraken voor te leggen – na in hoeverre inwoners van de Verenigde Staten een persoon van een bepaalde vreemde nationaliteit toegang tot hun land wilden bieden, zouden toelaten tot het bedrijf waar ze werken, wilden aanvaarden als buur en in hun familie zouden opnemen. De afstand tot de diverse nationaliteiten bleek uiteen te lopen, maar voor elke nationaliteit kreeg toelating tot het land de meeste bijval en opname in de familie de minste. De mensen die het laatste goedvonden, stonden steeds het eerste toe. Gezien Bogardus' bevindingen over de rangorde bij goed- en afkeuring van meerdere handelingen, is het merkwaardig dat Hilberg het verbod op huwelijken tussen joden en niet-joden tot zijn derde stadium rekent. Gemengd huwen is het laatste dat mensen doen en het eerste dat ze vermijden.

Ofschoon we over gemengd huwen beduidend korter waren dan over zelfdoding, achten we vragen over trouwen buiten eigen kring van groot belang. Vragen daarover maken namelijk, net als vragen over zelfmoord, deel uit van vragen over de afstand tussen of verbondenheid van de leden van een samenleving en daarmee van het cohesievraagstuk, een hoofdvraag van de sociologie (Ultee, Arts en Flap, 1996). We zijn met Fein (1979, pp. xv-xvi) van mening dat vragen over de banden tussen joden en gojim het best uit de verf komen voor een tijd waarin het samenleven van buitenaf wordt bedreigd. Deze bijdrage ging dan ook over Nederland onder Duitse bezetting. Gemengd huwen is trouwens vaker als een vorm van cohesie opgevat. Voor de jaren zestig tot en met tachtig vond Kalmijn (1993) dat in de Verenigde Staten blank en zwart steeds meer met elkaar huwden en Botev (1994) dat in Joegoslavië gemengd huwen alleen bij bepaalde etnische groepen steeg.

De stellingen van Bogardus en Hilberg gaan vooral over reacties op dingen die zijn gebeurd, niet zozeer over acties om iets voor te wezen. Deze bijdrage handelde veeleer over preacties dan reacties. Met het onderscheid tussen reacties op reeds genomen maatregelen en acties die vooruitlopen op nog te nemen beslissingen, lieten we de in de literatuur spelende vraag of zelfmoord een vorm van verzet is (Kwiet, 1984, p.137) achter ons. Verzet is een reactie op reeds uitgevaardigde bevelen, terwijl zelfmoord door joden onder het nationaal-socialisme neerkomt op een vooruitlopen op een toestand. Natuurlijk is de vrees daarvoor ingegeven door eerdere steeds hardere maatregelen.

Onze theorie over gemengde huwelijken maakt duidelijk dat die van Becker (1968) over de gevolgen van wetten niet ver genoeg gaat. Jeremy Bentham dacht in 1789 dat betere opsporing en zwaardere straffen de wet doen naleven, Becker leidde af dat het niet om feitelijke maar waargenomen pakkans en strafzwaarte gaat. Soms menen mensen echter dat het toegestane verboden gaat worden. Die verwachting beïnvloedt het handelen van mensen ook.

Net als Durkheim verklaarden we meerdere regelmatigheden in tabellen over zelfmoord met één enkel beginsel. Dat lukte behoorlijk. Onze bijkomende veronderstellingen over de grootte van gemeenten moeten echter worden herzien. Het verschil tussen Durkheims verklaring en de onze is overigens niet groot. Tussen het 'relationele' kenmerk 'integratie' en het te verklaren kenmerk 'kans op zelfdoding' uit Durkheims hypothese, schakelden we het 'dispositionele' kenmerk 'vrees te worden omgebracht'.¹¹ Een veronderstelling hierbij luidde dat politieke uitsluiting de vrees voor de toekomst doet toenemen, een andere dat integratie in een gezin haar vermindert.

Wat de kennis van bezet Nederland betreft, bleek dat in de literatuur de mate is onderschat waarin Israëlieten in Nederland zelfmoord pleegden. Tot dit resultaat kwamen we met telkaarten van het Centraal Bureau voor de Statistiek, wel wetend dat die het aantal Israëlische zelfmoorden kunnen onderschatten. De kaarten verschaften evenwel een krasse staving van de hypothese dat de vrees voor deportatie tot meer zelfdoding leidt. De gebreken van de telkaarten lijken daarmee beperkt te zijn. Het gebruik van de CBS-kaarten ging overigens wel met andere moeilijkheden gepaard. Een onderzoeker wil namelijk niet alleen absolute aantallen zelfmoorden bestuderen, maar ook relatieve. Daarvoor dient de omvang bekend te zijn van de categorie waarvoor de kans op zelfdoding wordt vastgesteld. Soms wisten we die niet en moesten we schatten hoeveel Israëlieten van een bepaalde leeftijd, burgerlijke staat en geslacht er in Nederland in een bepaald jaar woonden. Veel multivariate analyses voerden we dan ook niet uit. Een andere kwestie is het ontbreken van een lijst waarop voor elke Nederlandse gemeente staat wanneer joden werden weggevoerd. Daarom pasten we geen gebeurtenissenanalyse toe toen we veranderingen onderzochten.

Was het zelfdodingscijfer van joden in bezet Nederland hoger of lager dan dat van joden in Duitsland tijdens het nationaal-socialisme? In 1940-1943 telde het CBS voor de 126.000 Israëlieten in Nederland 698 zelfmoorden. Amsterdam (73.000 Israëlieten) droeg 374 zelfmoorden bij. Kwiet (1984, p.155) geeft 683 Israëlische zelfmoorden voor Frankfort in 1938-1943. Die stad had 26.000 Israëlische inwoners in 1933 en 14.000 in 1939. Het aantal zelfmoorden in Frankfort is bepaald door te tellen hoeveel mensen waren begraven op de afzonderlijke plek voor zelfmoordenaars op het joodse kerkhof van deze stad. Berlijn had 160.000 Israëlische inwoners in 1933 en 78.000 in 1939. Volgens Riesenburger (1960, p.40) werden op *Weissensee*, het grootste joodse kerkhof in Berlijn, in 1940-1943 1.338 mensen ter aarde besteld die zich het leven hadden benomen. Voor 1938-1945 is dit aantal 1.580.

Toch is het de vraag hoeveel het zelfdodingscijfer voor Nederlandse joden lager is dan voor Duitse. De Nederlandse gegevens betreffen namelijk zelfdoding door Israëlieten in Nederland. Dat wil zeggen dat ze niet gaan over zelfmoord door Nederlandse Israëlieten in de kampen in het oosten. In de stukken over het zogeheten Auschwitz-proces wordt een getuige aangehaald

die elke dag de lijken moest ophalen van mensen die gedurende de nacht in het prikkeldraad waren gelopen. 'Die Zahl war verschieden. Bei holländischen Transporten war sie sehr hoch. Ich erinnere mich, dass sie einmal auf 30 gestiegen ist. Bei slowakischen Transporten war sie geringer, vielleicht fünf bis zehn. Der Durchschnitt dürfte bei acht bis zwölf täglich gewesen sein. Meistens waren es neue Häftlinge, aber auch solche, die schon länger im Lager waren' (Langbein, 1965, p.115-116). Deze getuige verbleef van april 1942 tot oktober 1944 in Auschwitz-Birkenau. Verdere becijferingen laten we achterwege.

Noten

- 1 We gaan hier na of de bevindingen voor Amsterdam uit Ultee en Luijckx (1996) ook opgaan in de rest van Nederland.
- 2 Er zijn soms codeerkaarten zonder bijbehorende telkaart. De aantallen Israëlische zelfdodingen volgens de telkaarten komen echter nagenoeg overeen met die in de CBS-tabellen.
- 3 Mogelijk vonden we deze kaarten niet omdat we de stapel voor niet-Israëlieten niet goed doorzochten. De personen die zich verdrinken waren ondergedoken geweest in een andere plaats dan waar ze eerst woonden.
- 4 Wanneer het aantal Israëlieten per maand gelijk blijft, leidt onze rekenwijze tot hetzelfde resultaat als de gangbare, waarin jaarcijfers op elkaar worden gedeeld. Het aantal Israëlieten in Nederland tot 1 januari 1942 stellen we op 126.000 (Rijksinspectie, 1942, p.23). De beschikbare aantallen per maand gedeporteerde personen betreffen afstammingsjoden (Hirschfeld, 1991, pp.162-163). We verlaagden ze met een tiende (Rijksinspectie, 1942, p.23) om het aantal gedeporteerde Israëlieten te verkrijgen.
- 5 De aantallen in de tabellen 2 en 7 van het CBS komen niet geheel overeen met die in de andere. Ons bestand was soms onvolledig en we waren strikter bij lidmaatschap van een Israëlisch kerkgenootschap.
- 6 Riesenburger (1960, p.36), de rabbijn die ondermeer op 23 maart 1943 de begrafenis op *Weisensee* te Berlijn van Martha Liebermann leidde, zei: 'Tag für Tag wurden zahlreiche Menschen auf dem Friedhof eingeliefert, die, innerlich zermürbt, den Freitod den entsetzlichen Qualen, Folterungen und Misshandlungen vorzogen'.
- 7 Kwiet (1984, p.164) betoogt dat in Duitsland vooral oudere joden zelfmoord pleegden. Deze hypothese laten we voorlopig rusten. Tenminste in het hedendaagse Nederland verdwijnt het verband tussen leeftijd en zelfdoding bijna geheel wanneer constant wordt gehouden op burgerlijke staat.
- 8 De aantallen zijn als volgt: Israëlische mannen (vrouwen) geboren na 1922 13.182 (12.781); in 1922 of eerder geboren en ongehuwd 13.571 (14.741), gehuwd 31.280 (29.589), gescheiden 754 (1.299), verweduwd 2.364 (6.348).
- 9 Het aantal Israëlische mannen (vrouwen) in 1941 en eerder stelden we op 61.154 (64.759), het gemiddeld aantal voor 1942 op 57.484 (60.873) en voor 1943 op 31.800 (33.674). Zie ook noot 4.
- 10 Zie noot 8.
- 11 Bourgoïn (1994) past een nutstheorie toe op één statistische regelmatigheid, de regelmatigheid dat de kans op zelfmoord voor gevangenen hoger is dan voor mensen in de vrije maatschappij.

Literatuur

- Becker, G. (1968), Crime and Punishment. *Journal of Political Economy*, 76, 169-217.
- Beem, H. (1974), *De Joden van Leeuwarden*. Assen: Van Gorcum.
- Blom, J.C.H. (1987), De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief. *De Gids*, 150, 494-507.
- Bogardus, E.M. (1925), Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.
- Botev, N. (1994), Where East Meets West. *American Sociological Review*, 59, 461-480.
- Botz, G. (1988), 'Ausmerzungen'. *Journal für Sozialforschung*, 28, 5-51.
- Bourgoin, N. (1994), *Le suicide en prison*. Paris: L'Harmattan.
- Derksen, C.S. (1988), *Opkomst en ondergang van een toonaangevende joodse gemeente*. Meppel: Ter Brink.
- Durkheim, E. (1897), *Le suicide*. Paris: Alcan.
- Fein, H. (1979), *Accounting for Genocide*. New York: Free Press.
- Genderen Stort, G. van (1993), Bloedverwanten: Ernst & Aukelien, *HP/De Tijd*, 24 september, 62-64.
- Heilbroner, R.L. (1953), *The Worldly Philosophers*. New York: Simon and Schuster.
- Herzberg, A. (1950), *Kroniek der Jodenvervolging*. Amsterdam: Querido.
- Hilberg, R. (1961 en 1985), *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle.
- Hirschfeld, G. (1991), Nederlande. In W. Benz (Hrsg.), *Dimension des Völkermords* (pp. 137-165). München: Oldenbourg.
- Homans G.C. (1974), *Social Behavior, its Elementary Forms*. Revised Edition. New York: Harcourt.
- Jong, L. de (1969-1991), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Kalmijn, M. (1993), Trends in Black/White Inter-marriage. *Social Forces*, 72, 119-146.
- Kenens, A.N.W. (1995), De jodenvervolging. In F.R. Hazenberg e.a., *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog* (pp.413-435). Wassenaar: Stichting Wassenaar '40-'45.
- Kruijt, C.S. (1960), *Zelfmoord*. Assen: Van Gorcum.
- Kwijt, K. (1984), The Ultimate Refuge. *Leo Baeck Yearbook*, 29, 135-167.
- Lammers, C.J. (1993), *Organiseren van bovenaf en van onderop*. Utrecht: Spectrum.
- Langbein, H. (1965), *Der Auschwitz-Prozess. Eine Dokumentation 1*. Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt.
- Lindwer, W. (1990), *Kamp van hoop en wanhoop*. Amsterdam: Balans.
- Mechanicus, P. (1964), *In Dépot*. Amsterdam: Athenaeum.
- Mendels, J. (1988), *Alle verhalen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Presser, J. (1965), *Ondergang. II delen*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Riesenburger, M. (1960), *Das Licht verlöschte nicht*. Berlin: Union.
- Rijksinspectie van de bevolkingsregisters (1942), *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Smelik, K.A.D. (Red.) (1986), *Eity*. Amsterdam: Balans.
- Snoek, J.M. (1990), *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*. Kampen: Kok.
- Stamkot, B. (1989), *Joods Gorcum 1349-1964*. Gorinchem: Merewade.
- Statistisches Amt (1937), *Beiträge zur Statistik der Stadt Frankfurt a.M., Sechzehntes Heft*.
- Ultee, W., Arts., W. en Flap, H. (1996), *Sociologie*. Tweede druk. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ultee, W. en Luijckx, R. (1996), En alles ging zoals het gaan moest. *Mens & Maatschappij*, 71, 280-309.
- Warmbrunn, W. (1964), *Nederland onder Duitse bezetting 1940-1945*. Amsterdam: Becht.
- Weber, M. (1920), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen: Mohr.